

Társadalmi nemek és nacionalizmus

Jelige: HVU905

Tartalom

1. Bevezetés	2
1.1 Fogalmak és definíciók	4
2. Férfiuralom és nacionalizmus: közös alapok.....	7
2.1. Nő mint nemzet / nemzet mint nő – elméleti háttér.....	8
2.2. Nő mint szimbólum	11
2.3. Mítoszok a nemzet és a nő körül	12
2.4. Nők helye a nemzeti térben.....	14
2.5. Hasonló nemzetek, hasonló szerepek	15
3. A 19. századi magyar nemzettudat és a társadalmi nem koncepciója	16
3.1. Nagy Ignác torzképei	18
3.1.1. <i>Az arszlánnő</i>	19
3.1.2. <i>A Nyárspolgár</i>	21
3.2. A Vasárnapi Ujság	24
3.2.1. Edvi Illés Pál: <i>A férj zsarnokságáról</i>	25
3.2.2. Balogh Ferenc: <i>Nemzeti öltözetünk ügyében</i>	27
3.2.3. <i>A nő-emanczipációról</i>	29
4. Összegzés - A nacionalizmus mint maszkulin ideológia	31
Felhasznált irodalom.....	33

„Az elmúlt századok hosszú során át a nők olyan tükörként szolgáltak, melyben megvolt az a varázslatos és gyönyörűséges képesség, hogy a férfi alakját kétszeres életnagyságban verje vissza.”

(Virginia Woolf)

1. Bevezetés

A nők elnyomásának különböző társadalmi színtereit vizsgáló feminista kritika számára aligha létezik összetettebb problémakör, mint a társadalmi nemek dichotóm megkülönböztetéséből származó patriarchális viszonyok és a nemzeteszme ideológiai konstrukciójának közös gyökerei.

A nacionalizmuskutatók témaköréből legtöbbet idézett monográfiák szinte mindegyikéről elmondható, hogy a társadalmi nemek nemzetépítő diskurzusokban betöltött szerepét tökéletesen figyelmen kívül hagyja. Nem kivétel Benedict Anderson *Elképzelt közösségek* című munkája sem, amely a bevezető részben a nemzethez tartozás és a nemhez tartozás egyetlen mondaton belüli párhuzamba állításával ki is meríti az összefüggések tárgyalását.¹ Ennek ellenére Anderson munkája szinte születése pillanatában heves viták keresztüzében írta be magát a nacionalizmuselméletek kánonirodalmába, újszerűsége sok más modern felfogású történész elméletéhez hasonlóan elsősorban abban ragadható meg, hogy szakít a nemzet fogalmát öröktől fogva létezőnek tételező (primodalista) felfogásokkal, helyette az „elképzelt politikai közösségeket” olyan modern találmányokként értelmezi, amelyek bizonyos technológiai forradalmak társadalmakra gyakorolt hatásaként születhettek meg.

Mindazonáltal, a nemzet mint ideológiai rendszer genealógiájának jelenkori újragondolása (vagyis az a felismerés, amely által a végtelen múltba vesző nemzettudat elképzelését felváltja a modern társadalmi képződmény paradigmája), még mindig nem kezeli megfelelő helyértéken a nőnek és férfinak kijelölt szerepeket a nemzetépítés folyamatának kontextusában. Dolgozatomban azt a feltevést kívánom alátámasztani, hogy a maskulin értékekből táplálkozó konzervatív nacionalizmus esetében a nő szerepe a modern nemzetfelfogás tekintetében egyáltalán nem partikuláris, ellenkezőleg: a női alárendeltség felett örökődő patriarchális hatalom számára a legfőbb eszköz, amely nélkül a nemzet eszméje nem lenne elgondolható. Bár a folyamatnak, amely során az állam konkrét politikai

¹ Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan, Budapest, 2006, 20.p.

fogalmából a nemzet absztrakciója lesz- kétségkívül legnagyobb kárvallottjai a nők, semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül a hegemon nacionalista ideológia kényszerítő hatalmának azon vonatkozása, amely egy csupán egyféleképpen járható, szűk utat jelöl ki a férfi számára, aki az előírt szerepek visszautasításával a nemzetként meghatározott közösségből való kizáratást kockáztatja. A nacionalizmusról alkotott képünk kitágítása a társadalmi nemekkel való szoros összefüggés felismerése által tehát nem pusztán egy kiegészítésekre szoruló doktrína feminista revíziója; a nemzetközponturn gondolkodásban leképeződő női és férfi szerepek jelentőségének megértése nélkül nem alkothatunk teljes képet azokról az ideológiai elemekről, amelyek 19. századi szárb szökkenésük óta töretlen népszerűséggel határozzák meg a konzervatív gondolkodást.

A dolgozat első részében a nacionalizmus és a társadalmi nemek összefüggéseit feltáró elméleti háttér felvázolására teszek kísérletet: egyfelől kitérek a tényleges kapcsolódási pontokra, másfelől a két fogalmat külön-külön vizsgálva a hozzájuk kapcsolódó ideológiai háttér hasonlóságát hangsúlyozó párhuzamokra irányítom a figyelmet. A második részben a kutatás során kiválasztott szövegeknek a kialakított elméleti keret segítségével történő elemzésén keresztül kívánom alátámasztani a dolgozat alapfeltevését, mely szerint a reformkorra tehető időszakban formálódó, majd fokozatosan megszilárduló nemzeti öntudat – hol explicit, hol látens formában – megrajzolja azt a nő- és férfiképet, amelyre a nacionalizmusnak szüksége van a fennmaradáshoz. Mivel a nemzetté válás folyamatának tekintetében nem határozható meg világos időintervallum, ezért a szövegek összeválogatásakor nem törekedtem keletkezésük évének szűk behatárolásra.

Alkalmazott vizsgálati módszerként a kódolt jelentések feltárására leginkább alkalmas kvalitatív diskurzusanalízist választottam, figyelembe véve a nacionalizmus azon sajátosságait, amelyek elkülönítik minden más eszmerendszertől. Hiszen a nemzeti szellem nem pusztán a politikai közbeszédre korlátozható ideológiai áramlat, sokkal inkább a mindennapi életre is közvetlenül ható újfajta gondolkodásmód, amely minden korábban ismert kollektív identitással összefüggő társadalmi paradigma kihívójaként változtatja meg a 19. századi polgárság önmagáról és a világról alkotott képét. Céloom tehát a nemzeti ébredés korszakában a feminitás és maszkulinitás részben újragondolt fogalmára épülő diskurzusban fellelhető jelentésstruktúrák elemzése annak demonstrálása céljából, hogy a nacionalizmus fogalmának megértésére tett kísérleteinkben egyáltalán nem tekinthetünk el a nemek kulturális elkülönítésére építő beszédmód fontosságától.

1.1 Fogalmak és definíciók

A posztmodern tudományos nyelv jellemzőjeként említhető a fogalmak kitágításából eredő szkepszis a világosan megfogalmazott definíciók létjogosultságát illetően. A folyamatosan teret hódító interdiszciplináris szemléletmód szinte lehetetlenné teszi bármely kifejezés mögött meghúzódó pontos jelentés abszolút meghatározását, különböző szerzők az általuk legfontosabbnak tartott jellemzők aláhúzásával definíciók burjánzását indítják el, amely korábban stabilnak vélt kategóriák kiüresítésével fenyeget. Az alábbiakban megkísérlem a nemzet és a társadalmi (és érintőlegesen a biológiai) nem fogalmának behatárolásával foglalkozó kanonizált szerzők álláspontját ismertetni, majd megpróbálkozom egy *operacionális definíció* felállításával, amely az említett fogalmaknak a dolgozat szempontjából leginkább releváns karakterjegyeire fókuszál.

A nemzet legáltalánosabban elterjedt definíciója a már említett Benedict Anderson nevéhez fűződik: „*elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el*”² Azonban akármilyen meggyőzően érvel a szerző az *elképzelt, szuverén és közösség* kifejezések pontossága mellett, ez a meghatározás kevésbé tükrözi a nemzet fogalmának azon aspektusait, amelyek a társadalmi nemekkel való összefüggés tárgyalásakor kiemelt jelentőségűek.

Hasonló, mégis más logikai perspektívából közelít Eric Hobsbawm is, aki a nemzet ontológiai státuszát kérdőjelezi meg: „*csak annyiban társadalmi entitás, amennyiben egy meghatározott típusú, modern, területileg egységes államhoz, az ún. nemzetállamhoz kötődik, s értelmetlen kizárólag nemzetről és nacionalizmusról beszélni, amennyiben mindkettő ehhez kapcsolódik.*”³ A nemzet és a nacionalizmus között tett distinkció akkor válik fontossá, amikor a kutatás homlokterében elsődlegesen a kialakulás körülményei állnak, ezért a dolgozatban a nacionalizmus kifejezést a nemzeti ideológia, avagy a nemzettudatra épülő gondolkodásmód szinonimájaként használom, elfogadva és figyelembe véve Ernest Gellner gondolatát, amely szerint „*a nacionalizmus az, ami létrehozza a nemzeteket, nem pedig fordítva*”.⁴

A sokat idézett szociálintropológus következő, sok szempontból fontos meglátása is erre a logikára épül: „*az, hogy a nemzetek az emberiség osztályozásának természetes istenadta módját jelentik – egy bennük rejlő, bár sokáig halasztott politikai sors gyanánt,*

² Anderson, I. m., 20.p.

³ Eric Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas, Budapest, 1997, 17.p.

⁴ Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*, Napvilág, Budapest, 2009, 76.p.

*nem egyéb mítosznál. A nacionalizmus olykor már létező kultúrákat nemzetté változtat, máskor feltalál nemzeteket, igen gyakran megsemmisít létező kultúrákat: ez a valóság [...]*⁵

A nemzet tehát sokkal inkább kulturális konstrukció, mint objektív politikai egység, így bármiféle behatárolása erősen kötődik ahhoz a kontextushoz, amelyet a kutatás jelöl ki. A nacionalizmussal behatóan foglalkozó – történeti, szociológiai vagy antropológiai – írások kapcsán így megállapítható, hogy könnyebb a nemzetről és a hozzá kapcsolódó ideák koherens rendszeréről találni és érvényes állításokat tenni, mint pontosan behatárolni, mit takarnak egyes fogalmak. Olyan megközelítést pedig végképp nehéz találni, amely az új alapokra épült közösségtudatot a társadalmi nemekkel hozná összefüggésbe. Éppen ezért én a nacionalizmussal kapcsolatban a nemi viszonyok beemelésére tett kísérletként a következő definíciót javaslom: **olyan kirekesztő ideológia, amely a nemzet mitikus közösségén kívülálló csoportokkal és a belső fenyegetést jelentő ellenállókkal szemben egyaránt a nemi szerepekkel összefüggő, mély kulturális gyökerekkel rendelkező elvárásokat felhasználva hozza létre az elnyomás különböző alakzatait.** Egy ilyen megfogalmazás persze meglehetősen specifikus és csak bizonyos összefüggéseket vesz figyelembe, így kizárólag a dolgozat elméleti háttéréhez kapcsolódva értelmezhető egy eddig kevésbé tárgyalt nézőpont érvényes állításaként.

Nem kevésbé ellentmondásos kategóriák a biológiai és a társadalmi nem. A legtöbbet idézett (szociológiai) álláspont szerint előbbi „*a férfi illetve női testet meghatározó anatómiai és fiziológiai különbségek jelölésére használjuk*”, utóbbi a „*férfiak és nők közötti pszichológiai, társadalmi és kulturális különbségeket jelenti*”.⁶ E megközelítés joggal illelhető kritikával, mivel kimondatlanul is az egyiket a másikból (mégpedig a társadalmi a biológiaiából) származtatja, márpedig ezt az elgondolást történeti kutatásokra támaszkodva egyre többen vonják kétségbe.

A legalaposabb visszatekintés Thomas Laqueur nevéhez fűződik, aki kiterjedt kutatásai során az antikvitás időszakától a 20. századig vizsgálja a nemiség tudományos diskurzusát. Laqueur a felvilágosodásig megdönthetetlen „egy nemű-modell” fogalmát vezeti be, amely a női nemi szervet a férfi fordítottjának tekinti, és egészen a 18. századig a két nem

⁵ Gellner, I. m., 67.p.

(Gellner gondolatát Hobsbawm is idézi, *A nacionalizmus kétszáz éve* című kötetben megjelent fordítás lényegesen pontosabb: „*A nemzet mint az emberiség csoportokra való tagolásának természetes, Istentől származó kategóriája, mint inherens, politikai végzet nem egyéb mítosznál, mely néha képes a »prenacionális« kultúrákat nemzetté tenni, néha feltalálni őket, és gyakran megsemmisíteni: ez a valóság*”).

⁶ Anthony Giddens: *Szociológia*. Osiris, Budapest, 2008, 356.p.

közötti hasonlóságokat hangsúlyozza; mai szociológusok által adotttnak vélt viszonyrendszerekkel kapcsolatban pedig kijelenti:

„a biológiai nem, amit mi általában a társadalmi nem alapjául szolgáló kategóriának tekintünk, legalább annyira a kultúra és a jelentés függvénye volt, mint a társadalmi nem”.⁷

A posztfeminista kutatások egyfelől világossá teszik, hogy a társadalmi nem sokkal kevésbé függ a biológiai adottságoktól, mint azt a hagyományos értelmezés sejteni engedi, másfelől rávilágítanak arra, hogy a gender fogalma szorosan összefügg a társadalmat behálózó hatalmi viszonyokkal. Judith Butler a társadalmi nemet kulturális eszköznek tekinti, amely a biológiai nem mint „politikailag semleges felszín” megmunkálására hivatott.⁸ Laqueur megállapításaitól éppen csak perspektívájában eltérő konstrukció-felfogásának középpontjában pedig a politikai erőviszonyok központi szerepe áll: *„a biológiai nem kategóriája sokféle módon értelmezhető, attól függően, hogy a hatalmi tér hogyan határozódik meg.”⁹*

Butler és más posztstrukturalista szerzők nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy az orvosi és társadalmi értelemben használt nem-fogalmak között nincs éles választóvonal, vagy ha van, akkor az nagyon mélyen gyökerező társadalmi konvenciók produktuma. A mára tudományos elismertségre szert tett *gender studies* kutatási irány gyújtópontjában éppen ezért egy olyan nemi identitáskonstrukció vizsgálata áll, amelyet a nemiséggel összefüggő normatív elvárások strukturálnak, az elemzési munka célja pedig részint a mindenütt megnyilvánuló politikai erőter ezen folyamatokban játszott szerepének feltérképezése.

Joan Wallach Scott társadalmi nemre vonatkozó kettős definíciója ebből a szempontból kiváló: *„a társadalmi nem a nemek közötti látható különbségeken alapuló társadalmi kapcsolatok alkotóeleme, a társadalmi nem a hatalmi kapcsolatok elsődleges jelölési módja”.*¹⁰ A dolgot hatalommal kapcsolatos felfogása azonban nem a politológiai értelemben használatos fogalmakra épít, hanem Michel Foucault hatalom-konceptiójára, amely szerint a társadalmat behálózó uralmi sémák rendszere olyan erőviszonyok

⁷ Thomas Laqueur: *A testet öltött nem*. Új Mandátum, Budapest, 2002, 147.p.

Laqueur alaptézise, amelyre a könyv fejezetei épülnek: *„a felvilágosodás előtt keletkezett szövegekben, sőt még néhány később születettben is, a biológiai nemet (sex), vagyis a testet kell másodlagos jelentésként felfogni, míg a társadalmi nemet (gender), amit mi kulturális kategóriának vennénk, kell elsődlegesnek vagy „valóban létezőnek felfogni”* (27.p.)

⁸ Judith Butler: *Problémás nem*, Balassi, Budapest, 2001, 49.p.

⁹ Butler, I. m., 65.p., vö. Laqueur, I. m., 30.p.

¹⁰ Joan Wallach Scott: *Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája*. In: Van-e a nőknek történelmük?, Balassi, Budapest, 2001, 144.p.

együtteseként definiálódik, amelyeket elsődlegesen nem gazdasági folyamatokból célszerű levezetni, létmódját illetően pedig csak annyiban elgondolható, amennyiben gyakorlása közben létezik, azaz nem hozható összefüggésbe cserefolyamatokkal.¹¹

2. Férfiuralom és nacionalizmus: közös alapok

A dolgozat terjedelmi korlátaiból adódóan nem áll módomban a feminizmus kifejezéséhez definíciókat rendelni, vagy történeti áttekintésébe kezdeni. Így bevezetőként arra az egyszerű megállapításra szorítkozom, hogy története során a feminista gondolkodás társadalmi mozgalmak vezérlőelvéből tudományos diskurzus szintjére emelkedett, amely mint olyan, kitermelte nem kis mennyiségű szakirodalmát, köztük olyan szövegeket, melyek nem csak az akadémiai tudással felvértezett szakmai közönség körében váltak klasszikus alapművekké.

Simone de Beauvoir *Második nem* című írása nem pusztán azért említendő kiemelt helyen, mert az elsők között hívja fel a figyelmet az emberi gondolkodást uraló bináris oppozíciók rendszerének nő és férfi egyenlőtlen viszonyát meghatározó működésére, a francia szerző – a filozófia érvrendszere révén belátva – elméletét azonnal kiterjeszti a nemektől független emberi kapcsolatokra is.

„A nő az, amivé a férfi ítélete teszi; szokás például „nemiség”-nek nevezni, amiben az fejeződik ki, hogy a férfi szemében elsődlegesen nemmel bíró lény; a nő a férfi számára a szexus, tehát abszolút értelemben is az. A nőt a férfihoz viszonyítva szokás meghatározni és jellemezni, a férfit nem a nőhöz viszonyítva, ő a lényeges, a nő a lényegtelen. A férfi a Szubjektum és az Abszolútum, a nő a Másik.”¹²

A nő tehát relacionális kategória, s mint olyan, alávetett a magát elsődleges létezőként számon tartó férfinak. Olyan alapgondolat ez, amely a mai napig áthatja a feminista tudományos elméletalkotást, lényegében a mai modern kritikai irányzatok megállapításai egytől egyig ebből a paradigmából emelkednek ki. Az azonban már kevésbe ismert tény, hogy az „Egyik-Másik” viszony emberi közösségek általános kategóriájára kiterjesztve is megállja a helyét

„Semmiféle közösség nem határozhatja meg önmagát Egyként, anélkül hogy egyidejűleg ne tételezné önmaga ellentétét, a Másikat. Három véletlenül összeverődött

¹¹ Michel Foucault: *A hatalom mikrofizikája*. In: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 315.p.

¹² Simone de Beauvoir: *A második nem*, Gondolat, Budapest, 1971, 11.p.

utas egy vasúti fülkében elég ahhoz, hogy a többi utas hirtelen „mássá”, és pedig ködösen ellenséges „mássá” váljék. A falusi ember szemében minden nem falujabeli „más” és gyanús; az egyik ország szülötte szemében a másik országok lakosai „idegenek”, az antiszemitáknak „más” a zsidó, az amerikai fajüldözőknek a néger, a gyarmati telepeseeknek a bennszülött, az uralkodó osztályoknak a proletariátus”¹³

A nő fogalmának származtatott jellege és a másokkal szemben megkonstruált csoportidentitások közös alapja tehát az oppozíciós ellentétpárok hierarchikus rendszere, amelyben az egyik (és tegyük hozzá, az első, azaz a Beauvoir-i Egyik) elem szükségszerűen felsőbbrendűként tételeződik, mintegy prioritást kölcsönözve magának. (A fallogocentrizmus ellen szót emelő feminista diskurzus éppen ezért nyúl az ellentétek szerkezetét leleplező, azok lebontását ígérő derridai dekonstrukcióhoz).

Ez az elmélet ugyan megerősíti azt az elgondolást, hogy a nőt mint feminin tulajdonságai által másodlagos létezésre predesztinált szereplőt a nacionalizmus alapvetően maszkulin ideológiájának viszonyrendszerében vizsgálni érvényes felvetés, nő és nemzet relációjának feminista szemszögből történő behatóbb vizsgálatára azonban csak a modern nacionalizmus-elméletekre is reflektáló kutatással nyílik lehetőség.

2.1. Nő mint nemzet / nemzet mint nő – elméleti háttér

Nira Yuval-Davis fontos észrevétele, miszerint a nőknek mindig is megvolt a helyük a „nemzeti küzdőtéren” arra figyelmeztet, hogy a nők nacionalizmusépítő munkálatokban betöltött szerepe magával a nemzet fogalmával egyidős.¹⁴ Ez azonban számos nacionalizmuskutató figyelmét elkerülte, aminek oka talán a nemzeti egység elképzelésének megtévesztő természetében keresendő. A kollektív identitást kereső közösségek ugyanis különféle kulturális kódokon (ruhavisélet, étkezési szokások, közös, de némiképp konstruált történelem és természetesen a nyelv) keresztül rajzolják meg szimbolikus határait, amelyek elválasztják őket más nemzetektől;¹⁵ az így létrejövő nemzetkonstrukcióban a nő csupán nemzeti hagyományok továbbörökítésére korlátozódó szerepének fontossága a maszkulin történelmi hősök mellett látszólag másodlagos.

¹³ Beauvoir, I. m., 12.p.

¹⁴ Nira Yuval-Davis: *Nem és nemzet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005, 11.p.

¹⁵ Vera Tolz-Stephenie Booth: *Nation and gender in contemporary Europe*, Manchester U.P., 2005, 3.p.

Spike Peterson a természet női tulajdonságokkal való felruházásának problémáján keresztül eljut a „nemzet mint nő” elgondoláshoz, ahol az anyaföld mint (a férfi védelmére szoruló) női test jelenik meg. Tanulmányában úgy fogalmaz: „*az anyaföld nőnemű, de az állam és annak harcos polgárai férfiak.*”¹⁶ (Marilyn Strathern és Carol MacCormack elméletét idézve Judith Butler hívja fel a figyelmet arra, hogy a természet/kultúra diskurzusban a természet mindig nőneműként van feltüntetve, amelyen a hímneműként aposztrofált kultúra kifejti hatását, így a passzív felületként kezelt természet és az azt megmunkáló kultúra viszonyára valójában nő és férfi közti egyenlőtlen viszonyt leképező, aszimmetrikus reláció jellemző).¹⁷ A nemzeti diskurzus újratermelésében a nő passzív háttérszerepe azonban megtévesztő; mint látni fogjuk, a nemzetanyaság ideológiájának kvintesszenciája ugyan nem a cselekvő hazafiság, a nemzeti színtér feminin szereplőiben mégis a nacionalizmus legfőbb tartópilléreire ismerhetünk.

Nira Yuval-Davis nem és nemzet metszéspontjaként a nők biológiai és kulturális reprodukcióban, vagyis a nemzetközösség népességállományának, valamint hagyományainak fenntartásában betöltött szerepét jelöli meg.¹⁸ E két, egymás mellett létező elképzelés nem rendelkezik eltérő gyökerekkel: a genetikai állományra és leszármazásra való hivatkozás valamint a közösségi identitást formáló kulturális sajátosságok esszencializálása egyaránt a „másik”, az idegen mint ellenpólus megképzését szolgálják, amely a nacionalista világnézet gerincét alkotja.

Az esszencializmus itt nem egyénhez, hanem egyének csoportjához kötődik, ami azt jelzi, hogy a nemzet közössége már nem egyének sokaságaként definiálódik, hanem különálló entitásként. Ez fontos ismérve a nacionalista ideológiának és egyben igazolja Hans Kohn állítását, mely szerint a nacionalizmust az különbözteti meg a közösségtudat korábbi formáitól, hogy nem egyénhez kötődik, a valódi kollektív identitást pedig a kívülállóktól való fenyegetettség érzése teremti meg:

„A nacionalizmus kora előtt egyéneket találunk, akik a nacionalizmushoz hasonló nézeteket vallottak. De ezek a nézetek egyénekre korlátozódtak, a tömegek soha nem érzik életüket – politikailag, kulturálisan vagy gazdaságilag – a nemzet közösségének sorsától függőnek. Az elnyomás vagy a kívülállóktól való veszélyeztetettség időszakában ébred fel a nacionalizmus érzése a tömegekben, ahogyan történt ez a

¹⁶ V. Spike Peterson: *Sexing Political Identities/Nationalism and Heterosexism*. In: *International Feminist Journal of Politics*, 1:1, June, 1999, 49.p. (saját fordítás)

¹⁷ Judith Butler: *Problémás nem*, Balassi, Budapest, 2001, 94.p

¹⁸ Nira Yuval-Davis: *Nem és nemzet*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2005

görögökkel a perzsiai háborúk idején, vagy a franciákkal a Százéves Háborúban. Ám ezek az érzések hamar elmúlnak. A Francia Forradalom előtti háborúk rendszerint nem ébresztettek mély nemzeti érzést.”¹⁹

A nők nemzetformálásban elfoglalt helyével foglalkozó elméletek legfőbb pontjait együtt szemlélő újabb tanulmányok már világosan rámutatnak, hogy a („nemzeti érzelmű”) utódnevelés voltaképpen célja egyben a jelképes nemzethatárok megszilárdítása is azáltal, hogy a közösség kulturális értékeinek átadása a gyermeknevelés során mindig a más csoportoktól való különbözőség tudatának megszilárdítását is jelenti, így egy feminista kutatásnak elsősorban a nemzet konstrukciójának kulturális aspektusaira kell fókuszálnia.²⁰

A sokat hivatkozott Hans Kohn-féle elmélet a nacionalizmust nyugati (polgári) és keleti (kulturális) típusra osztja, mely felosztásban előbbi típus alapja a racionális, jelenben élő politikai közösség, utóbbié pedig a mitikus múltra hivatkozó, irracionális identitással rendelkező nemzet.²¹ A nacionalizmus természetét a társadalmi nemi viszonyokkal együtt tárgyaló kutatók egyre élesebb kritikával illették Kohn elképzelését és mindazokét, akik olyan felosztást állítanak fel, amely nem vesz tudomást a nyugati-polgári nacionalizmusok kulturális vonatkozásairól, mivel ezek hajlamosak elfedni egy alapvetően maszkulin ideológia kulturális kódokon keresztül működő elnyomó tevékenységét. (A mai társadalomszemlélet, amely a nacionalizmust kulturális alakzatként tartja számon, eleve kérdésessé teszi az ilyesféle tipológiák létjogosultságát; mindezen által Hans Kohn nacionalizmus-tanulmányait bizonyos áttételek közbeiktatásával összeegyeztethetőnek tartom a feminista elméletekkel).

Geoff Eley megállapítása, mely szerint a nemzeteket mindig is a család *metaforáján* keresztül képzeltek el, újratermelve ezáltal a tradicionálisan patriarchális és „heteronormatív” alapokon nyugvó családmódot – helytálló.²² Ám fontos megjegyezni, hogy a családfenntartó férfi alá rendelt, legáltalánosabban az anyaszerepben megjelenő nőre ez a kitétel már csak részlegesen igaz; még akkor is, ha a konzervatív családmódot egyértelműen elfogadja a privát és nyilvános szférában való érvényesülés nemek szerinti megkülönböztetésének dogmatikus erővel bíró alaptézisét, hozzárendelve a nőt a háztartás-gyermeknevelés színterét biztosító család intézményéhez, mint annak élő biztosítója és állandó fenntartója.

¹⁹ Hans Kohn: *The Idea of Nationalism*, Macmillan, New York, 1961, 17.p. (saját fordítás)

²⁰ Sita Ranchod-Nilsson – Mary Ann Tétreault: *Gender and nationalism-Moving beyond fragmented conversations*. In: *Women, States and Nationalism*, Routledge, London-New York, 2000, 4-8.p.

²¹ Hans Kohn, *I. m.*, 330.p.

²² Geoff Eley: *Culture, Nation and Gender*. In: *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Berg, Oxford, 2000, 32.p.

Való igaz, hogy az olyan kifejezések, mint „anyaföld” vagy „anyaország” a nemzet feminin szerepekkel való felruházásának konnotációit hordozva értelmezhetők egyszerű metaforaként, amely összefonódik a családi kohézió letéteményesének kikiáltott nővel, mégsem kerülheti el figyelmünket a nemzet és nemi szerepek szorosabb és hierarchikusabb összefonódása, amely megfordítja a „nemzet mint nő” elképzelést és egyben megkérdőjelezi az Eley-féle metafora határait.

Nő és nemzet közötti legszorosabb megfeleltetésnek kiváló példáját figyelhetjük meg az izlandi népi viselet szemiotikai vizsgálatának segítségével. Ida Blom tanulmányában rámutat: az izlandi nők által viselt szoros fűző célja a mellek kiemelése, amely a hegyvidékes tájakkal büszkélkedő ország természeti értékeit kapcsolja össze annak szimbolikus hordozójával, a szoknya pedig a terhesség jeleinek egyértelmű kiemelésével utal viselőjének már jól ismert kötelességére.²³

2.2. Nő mint szimbólum

A női test és a nemzet földrajzi adottságainak ilyen módon megfeleltetése arra enged következtetni, hogy a nemzetanya mítosza túllép az egyszerű metafora határain, így az ideologikus kereteknek tágabb teret biztosító szimbolizáció fogalmával írható le legjobban. A társadalomtudományok rendszerint nem számolnak a két fogalom közötti különbségekkel, azokat többnyire szinonimákként kezelik. A társadalmi nemekkel foglalkozó tudományterület azonban napjainkban leválni látszik a szociológia diszciplínájáról, önálló tudományágként kezd működni, számos ponton azonban sokat merít az irodalomelmélet vagy a filozófia téziseiből.

Utóbbi területen való jártasságáról kevésbé ismert Samuel Taylor Coleridge a szimbólumot – megkülönböztetve a metaforától és allegóriától-úgy jellemzi, mint annak az egésznek része, amelyet reprezentál:

„Mindig része annak a valóságnak, amely elgondolhatóvá teszi, és amint jelöli az Egészet, önmagát annak az egységnek élő részeként tartja fent, amelyet képvisel”²⁴

²³ Ida Blom: *Gender and Nation in International Comparison*. In: *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Berg, Oxford, 2000, 13.p.

²⁴ Samuel Taylor Coleridge: *The Statesman's Manual*. In: *The Norton Antology of English Literature Volume 2*, W.W. Norton & Company, New York, London, 1993, 399.p. (saját fordítás)

A nő szimbólumként való elgondolásának következménye tehát, hogy a nemzet és annak biológiai valamint szimbolikus újratermelője között egyfajta szinekdochés kapcsolat áll fenn, ahol a jelölő mint rész áll a jelölt mint egész helyett. Judith Butler a *Jelentős testek* második fejezetében a szimbolizáció folyamatának lényeges elemére mutat rá:

„A szimbolizáció tárgyának lenni éppen hogy kizárja, hogy az legyen, amit szimbolizál. [...] Minél intenzívebb a szimbolizáció, annál kisebb ontológiai kapcsolat áll fenn a szimbólum és a szimbolizált között.”²⁵

Butler ebből kiindulva bizonyítja, hogy szimbólumoknál jelölő (szimbolizáló) és jelölt (szimbolizált) között szükségszerű alá-fölérendeltségi – mintegy „úr-szolga” - viszony jön létre, amelyben a jelölő „előre determinált tagadás révén” kötődik a jelölthöz. Ezt az elméletet némileg áttételezve nő mint nemzet-szimbólum problematikájára értelmezhető úgy, hogy a jelölő – esetünkben a nő - elkerülhetetlenül alárendelődik egyfajta autoritásnak, amelyet jelölni hivatott, jelen esetben a nemzetnek, amelynek irányítására viszont a maszkulin ideológia fenntartója, a férfi tart igényt.

2.3. Mítoszok a nemzet és a nő körül

A nemzeti ideológia alapvetően maszkulin jellege és a nemzet asszonyának hamis és megtévesztő piedesztálja között nincsen semmiféle ellentmondás. Miként mítosz nélkül az államból soha nem lehet nemzet, úgy a nőiség mitikus konstrukciója nélkül a nő feminitása is értelmezhetetlen. Egy államnak, mint létező politikai közösségnek történelme van, a nemzetnek viszont mitikus múltja, amely sokkal inkább misztikus elemekkel átszőtt konstrukció, mint objektív történeti leírás. Boyd C. Shafer a nacionalizmussal kapcsolatos illuzórikus képzeteket nyolc csoportba osztotta, amelyek között első helyen szerepel a természetfelettséggel összefüggő mítoszrendszer.

„Amikor az emberek nem képesek megtalálni emberi intézmények tényszerű vagy fizikai magyarázatát, kénytelenek Istenhez és csodához vagy valamely homályos misztikus erőhöz fordulni, úgy, mint végzet, sors és a természeti törvény.”²⁶

²⁵ Judith Butler: *Jelentős testek*, Új Mandátum, Budapest, 2005, 88.p.

(A fejezet a fallosz mint péniszszimbólum problémakört tárgyalja, elsősorban pszichoanalitikus értelmezési keretben. Dolgozatom számára ennek az elméletnek csak a szimbolizáció működésére vonatkozó állításai szolgálnak iránymutatóként).

²⁶ Boyd C. Shafer: *Faces of nationalism: new relatives and old myths*, Harcourt, Brace & World, New York, 1955, 18.p. (saját fordítás)

Shafer tételmondatából kiolvasható, hogy a nemzet absztrahált intézménye csak irracionális kategóriákkal legitimálható, legyen szó az „Isten nemzete” elképzelés hazafi-teremtő erejéről, vagy a fizikai környezet szerepének misztikus eltúlzásáról. (A földdel és természeti adottságokkal összefüggő mítoszok állnak a második helyen a felosztásban). Simone de Beauvoir a nő köré épülő mítosz mibenlétét vizsgálva meglepően hasonló következtetésre jut:

„A nő-mítosz az emberi lét örök és változhatatlan viszonylatainak egyikét szublimálja: az emberiség kettéválását két nemre, tehát statikus mítosz: egy tapasztalati tény, illetve a tapasztalatból elvont fogalmat vetít ki Platón egére, azaz egy transzcendens, örök és szükségszerű Ideával helyettesíti a tapasztalati törvényt, fogalmat, jelentést. Ez az eszme hozzáférhetetlen a tényszerű cáfolat számára, mintegy fölötte áll a tényeknek: abszolút igazság. A nők egyedi, esetleges és végtelenül sokféle létével az egyetlen és változhatatlan Örök Nőit szegezi szembe; ha e fogalom mitikus definíciójára rácsófol az eleven nők valóságos magatartása, nem a definíció a hibás, hanem ők; ilyenkor nem azt mondják, hogy a nőiesség absztrakció, hanem hogy a nők nem nőiesek.”²⁷

Beauvoir mítosz-elméletét végül a titokzatos Másik alárendelődésének bizonyítása felé vezeti, a nacionalizmussal összefüggő transzcendentáló törekvések szempontjából azonban az idézett kiinduló felvetés a fontos: vajon a nemzettel kapcsolatos mindenkorai mítoszok voltaképpen nem ugyanazt a célt szolgálják-e, vagyis az egység szándékos megbontása után a tapasztalatnak makacsul ellenálló, tények fölé helyezett, s így vitathatatlan konstrukció ravasz legitimációját? A patriarchális világ megteremti a nő mint abszolút Másik kategóriáját, helyrehozhatatlan kárt okozva ezzel az egység gondolatában, de ennek a Másiknak konstruált voltát ügyesen leplezi annak mitizálásával.

A nacionalizmus ideáját szintén az abszolút egység tagadására építő kizárások rendszere strukturálja, (hiszen csak egyetlen egységet fogad el: a nemzetit, amely viszont a határain kívülre esőkkel szemben definiálódik). A mítoszt pedig – amely ez esetben nem a Másikra, hanem önmagára irányul – a nemzeti ideológia úgyszintén az abszurditás leplezése céljából teremti meg, mintegy igazolva egy irracionális alapon megképzett entitás létjogosultságát. A definíció ezúttal is kikezdhetetlen, hiszen a mítosz biztosítja, hogy a nemzet fogalma megkérdőjelezhetetlen legyen, kétségbevonóit pedig egyszerűen kirekesztik a hazafiak közösségéből.

²⁷ Simone de Beauvoir: *A második nem*. Gondolat, Budapest, 1971, 179.p.

2.4. Nők helye a nemzeti térben

A nő biológiai neméből tehát a ráarakódó (pontosabban a patriarchális társadalom által ráragasztott) nő-mítosz által lesz társadalmi nem; ahogyan a szilárd határokkal rendelkező államból is hasonlóképpen alakul ki a nemzet homályos eszméje.

Az alábbi táblázat jól szemlélteti a két fogalom közötti hasonlóságokat:

	<i>Valós</i>	<i>Imaginárius-mitikus</i>
<i>Racionális</i>	ÁLLAM (state) BIOLÓGIAI NEM (sex)	
<i>Emocionális</i>		NEMZET (nation) TÁRSADALMI NEM (gender)

A „nemzetasszony” tiszteletreméltó státusza sem tekinthető egyébnek, mint az eleve konvencionális nőiség-fogalom nemzeti ideológia alá rendelésének meglehetősen átlátszó manifestációja.

Anne McClintock a nacionalizmus időhöz fűződő viszonyával kapcsolatban fontos ellentmondásra hívja fel a figyelmet: a retrográd nemzeti hagyományt reprezentáló nő szerepe a nemzeti diskurzusban élesen szemben áll a modern, forradalmi haladást megtestesítő férfiével.²⁸ A nemzet kódjai szerint tehát a „dicső múlt” is megfakul, ha a passzivitástól elválaszthatatlan nőhöz kötődik, de a konzervatív éthosztól egyébként távolálló progresszivitás sem ördögi fogalom, ha a cselekvő férfi önmegvalósítási törekvéseit testesíti meg. Az elgondolás közel sem alaptalan, ám semmiképpen nem tekinthető a női nem veleszületett esszenciális sajátosságának, sokkal inkább a nőt örök cselekvőképtelenségre kárhoztató férfiuralom velejárója, ahogyan ezt a Beauvoir-i elemzésből is kitűnik:

„[A férfi] a történelmet is fejlődésében szemléli; a legkonzervatívabb is belátja, hogy bizonyos haladás elkerülhetetlen, és ez tetteit s nézeteit is befolyásolja; a nő viszont, aki nem vesz részt a történelemben, nem érti meg ennek szükségszerűségét; bizalmatlan a jövővel szemben, és szeretne megálljt parancsolni az időnek.”²⁹

A férfiak által írt történelmen kívül rekedt, cselekvőképtelennek bélyegzett nő konstrukciója végképp lerántja a leplet a nemzeti paradigma képmutató logikájáról. Egy

²⁸ Anne McClintock: „No Longer in a Future Heaven”: Nationalism, Gender, and Race. In: Becoming National: A Reader, Oxford University Press, New York and Oxford, 1996, 263.p.

²⁹ Simone de Beauvoir: *A második nem*. Gondolat, Budapest, 1971, 179.p

patriarchális társadalomban a feminitással összekapcsolt tulajdonságok margóra szorításával pecsételődik meg a nő sorsa; „az asszony azzá lesz, akivé a férfiak világa teszi” – mutatnak rá a feministák, majd a maszkulin ideológia hozzáát, hogy gondosan ködbe burkolja a nő tehetetlenségének valódi gyökereit, mi több, neméből fakadó eleve elrendelt sajátosságának tekintik, legitimálva ezzel a férfi általi leigázását és az otthon falai közé száműzését.

Ez azonban a legkevésbé sem jelenti a nő nélkülözhetőségét, hiszen a nemzeti küzdőtéren a maszkulinitás fogalma jórészt a női nem védelmén keresztül válik elgondolhatóvá: „*a feminin szintén a maszkulin kiegészítése vagy pótlékeként jelölődik ki: a férfiasság a feminin védelmén keresztül alkotja meg és mutatja be magát.*”³⁰

Az sem mellékes továbbá, hogy a nacionalizmus a nemzeti teret szintén a privát/nyilvános elkülönítése mentén osztja fel, mégpedig a szabadon cselekvő férj és annak gyámsága alatt álló passzív háziasszony örök asszimetriájának megfelelően. Mint azt Partha Chatterjee figyelemreméltóan megjegyzi: a társadalmi tér eme felosztása a *világ* és *otthon* kettőssége mentén, a mindennapi életben is tapasztalható elkülönítést alkalmazza: előbbi az anyagi világ és a gyakorlati élet felett uralkodó férfi, utóbbit - a spirituális és egyben a világi tevékenységet megtestesítő teret - a nő képviseli.³¹

2.5. Hasonló nemzetek, hasonló szerepek

Helytelen lenne különböző országok nacionalizmusait túlzott mértékben homogenizálni az eltérő kulturális és történelmi kontextus által meghatározott nemzeti kódok variabilitása miatt. Mégis, az olyan univerzálék, mint a nemzeti szimbólumok vagy a nyelv közösségtudat-formáló szerepe, meglepő hasonlóságokat mutatnak több, egymástól igen eltérő kulturális környezetben.

A nacionalizmus születésének vizsgálata érdekes felismerésekhez juttat: a hirtelen nemzetté váló államok között nincs egyetlen elkülöníthető őstípus, az eszme mégis futótűzként terjed az egész világon, ez pedig azt jelenti, hogy a nemzettudat elterjedésének hátterében nem modellkövetés, hanem bonyolult társadalomtörténeti folyamatok húzódnak. Benedict Anderson szerint „*a nemzet valójában olyan találmánynak bizonyult, amelyre*

³⁰ Silke Venk: *Gendered Representations of the Nation's Past and Future*. In: *Gendered nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Berg, Oxford, 2002, 68.p. (saját fordítás)

³¹ Partha Chatterjee: *The Nationalist Resolution of the Women's Question*. In: *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History*, Rutgers University Press, New Jersey, 1990, 238.p.

képtelenség volt szabadalmat bejegyeztetni.”³² Éppen ezért volt lehetséges, hogy egymástól több ezer mérföldre fekvő államokban nagyon hasonló identitásminták alakuljanak ki; kissé leegyszerűsítve: a századforduló változásainak következtében létrejövő nemzettudat a legkülönbözőbb kulturális háttérrel rendelkező népcsoportok által lakott területeken ugyanazokra az alapokra helyeződött.

A társadalmi nemi viszonyok vonatkozásában figyelhető meg talán a legtöbb hasonlóság. A bevezetőben azt állítottam, hogy a nemzet a feminitás és maszkulinitás világos elkülönítésének, s így a nő elnyomásának klasszikus színtere. Az eddig röviden felvázolt elméleti keret azt hivatott igazolni, hogy a nemzetdiskurzusok hajtóereje minden esetben a férfiuralmi világrend által fenntartott kényszerű binaritások rendszere; akár a nemzet közösségén kívül álló idegen (outsider), akár annak integráns tagja, a biológiai kötelességek és a gyámkodó férfi elvárásainak nyomása alatt álló nő, alulmarad egy hegemon ideológia kétosztatú társadalmának uralkodó hatalmával szemben.

3. A 19. századi magyar nemzettudat és a társadalmi nem koncepciója

Történészek számára alapvető evidencia a 19. századot a „nagy nemzetállamok korának” tekinteni. Az európai tendenciáknak megfelelően Magyarországon is már a századforduló előtt, 1790-től (II. József halálának éve) kezdetét veszi a rendi társadalom erodálódása, de a privilegizált helyzetéhez szilárdan ragaszkodó nemesség kitartó ellenállása miatt a polgári átalakulás folyamata s ezzel összhangban a nemzet fogalmának metamorfózisa elhúzódik.

A korábban kizárólag a nemességre vonatkozott (csak rendi keretek között értelmezhető) nemzet gondolatának kiterjesztése polgári/politikai közösségtudattá a forradalmi eszme legfőbb legitimációs alapja. Ebben az értelemben Magyarországon a modern nemzet fogalmának elterjedése a reformkorra (az 1825-ös reformországgyűléstől az 1848-as forradalomig tartó időszakra) tehető. Ezekben az években nem csak a politika színtere, hanem az egész társadalmi tér alárendelődik az új kollektív identitásmintáknak, a polgári lét önmeghatározása egyértelműen a nemzeti azonosságtudat elképzeléséhez kötődik.

³² Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek*. L'Harmattan, Budapest, 2006, 66.p.

A feudális keretek felszámolása ekkor még nem ért véget s így a nemesi előjogoktól elszakadni képtelen, úgynevezett *rendi nacionalizmus* és az reformokat sürgető *liberális nacionalizmus* egy ideig egymás mellett létezett. Ez utóbbit, vagyis az arisztokrácia felett győzelmet arató polgárság nemzetfelfogását, valamint annak későbbi alakváltozatait a dolgozatban a mannheimi értelemben vett *totális ideológiának* tekintem, amely „*valamely korszak vagy történelmileg-társadalmilag meghatározott csoport totális tudatstruktúrájának sajátzerűsége és alkata.*”³³ A nemzeti nézőpont immáron nem instrumentális jelleggel bír egy kiváltságokat élvező osztály retorikájában, hanem egy új társadalmi csoport identitásának alapja lesz.

A nemzet – jelentsen bármit is e fogalom (a kulturális együvé tartozás legkülönbözőbb indikátorait tekintve) – mint közösségi paradigma kijelöli a társadalmi szubjektumként való létezés módozatait, s ez alapjaiban határozza meg az egyén önmagához és a közösséghez való viszonyát. Így a nacionalizmustól elválaszthatatlan ellenségképre a kezdeti fázisban helyeződik a legnagyobb hangsúly, hiszen ekkor kell megvédeni a még gyenge lábakon álló új önazonosságot strukturáló eszmét mindenkitől, aki veszélyt jelent a közösség jövőjére, legyen az kívülálló idegen vagy az egységes rendet belülről fenyegető deviáns lázadó. A reformkor emberének ilyen félelmekkel kellett szembenéznie egy olyan korszakban, amikor a Habsburg Birodalom részeként az „elképzelt közösséghez” való tartozás csak kulturális értelemben volt elgondolható.

A 19. század e bonyolult folyamatait elemző történészek szinte egyöntetűen elmulasztották a női (és férfi) szerepekkel kapcsolatos korabeli képzeteket a kibontakozó polgári világ törekény nemzeti erkölcsének kontextusában elhelyezni. Üdítő kivételként említhető Mátay Mónika kutatása a reformkorban sokat kárhoztatott dandység női és férfi megtestesítőinek reprezentációjával kapcsolatban. A korszellem megközelítésének újszerűsége már az egyik kapcsolódó tanulmány alapgondolatból is kiolvasható: „*A 19. század közepén a nemzet jövője felett aggódó kortársak a romlás egyik szimbólumának a fiatal nemzedéket mételyező divat és életérzés, az arszlánizmus, másképpen a dandyizmus riasztóan gyors burjánzását tekintették.*”³⁴

³³ Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest, 1996, 75.p.

³⁴ Mátay Mónika: *Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből*.
http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia/ (2012. március 24.)

A szerző egy másik elemzésében a kor nacionalista szellemben író emblematikus alakjai közül Nagy Ignácnak a nemzetrontó arszlánnő ellen intézett kirohanásait elemezve mutat rá a nemzeti morálért aggódó polgárság által kipellengérezett dandyt övező diskurzus természetére.³⁵

A következő pontokban ezen szövegek jelentésének továbbgondolása által szeretném legalább körvonalakban rekonstruálni azt a képet, amelyet a nemzet belső ellenségeivel kapcsolatban a korabeli szerzők tolla rajzolt meg. Az említett dolgozatban kitüntetett figyelmet kapott *Arszlánnő* további részeit, valamint a *Torzképek* novelláskötet egy legalább ennyire érdekes narratíváját, a *Nyárspolgár* című értekezést kívánom megvizsgálni szorosabban építve a korábban felvázolt feminista elméletek nézőpontjára.

Ezt követően – kissé előrehaladva az időben – a *Vasárnapi Ujság* című „nemzethű” hetilap hasábjáiból összeválogatott cikkek kerülnek elemzésre, olyanok, amelyek a 19. század nemzeti narratívájának fényében a nemi szerepfelfogás és a nacionalizmus metszéspontjaira mutatnak rá. Az 1848-as szabadságharc ugyanis nemcsak a reformkor végét, hanem a kikristályosodott nemzetközpontú szellemiségbe ágyazódó diskurzus kezdetét is jelenti. A Bach-korszakot és az azt követő kiegyezés időszakát már nem a nacionalizmus felébresztésére tett törekvések jellemzik, sokkal inkább a megszilárdult magyar öntudat fenntartására irányuló szellemiség, amely a közkedvelt néplapok rovataiban sem mulasztotta el a nemek között fennálló viszonyok taglalását, érvényt szerezve így a nemzet szolgálatába állított társadalmi nem kategóriája köré szerveződő maszkulin elgondolásoknak.

3.1. Nagy Ignác torzképei

Nagy Ignác (1810-1854) szépíróként, műfordítóként és újságszerkesztőként egyaránt sikereket ért el a reformkori magyar nyilvánosság berkeiben. Írásai elsősorban riportszerű, személyes tapasztalatokból táplálkozó *életképek*, amelyre nagyfokú dinamizmus jellemző: „...legjobb életképei nem merevülnek állóképpé, [...] a jellegzetes élethelyzeteket írja le gúnyos, de tárgyilagos pontossággal.” – véli Szigethy Gábor történész.³⁶ Az antiszemitizmussal is sűrűn átszőtt, tagadhatatlanul plasztikus szövegek azonban mindennemű objektivitástól mentesek, valójában nem élethelyzetek ábrázolásai, hanem elferdített

³⁵ Mátyás Mónika: *Kiadatlan kézirat*. (A három részből álló anyag cím és oldalszám nélküli oktatási jegyzetként került a birtokomba, kiadásban máig nem jelent meg. A továbbiakban a felhasznált részekre az alcímek feltüntetésével hivatkozom a szerző engedélyével).

³⁶ Szigethy Gábor: *Az életképi Nagy Ignác*. In: *Uracskok, arszlánnők*: Budapesti életképek: 1840-1848/Nagy Ignác, Magvető, Budapest, 1980, 375.p.

látomások, a korabeli társadalom bizonyos elemei ellen megfogalmazott vádiratok. A szerző tehetetlen, aggódó szemlélőként viszi magával az olvasót érdekes helyszínekre, ahol valamilyen módon a haladó reformeszméket biztosító nemzeti morál lábbal tiprását konnotáló események zajlanak. Ennek a stílusnak a végletekig kisarkított változata figyelhető meg a négy kötetből álló *Torzképek* című gyűjteményben: találkozhatunk „divatorvossal”, a becsületes középosztályt megnyomorító, öt kategóriába sorolt zsidó uzsorással, az ellustult nyárspolgárral és nem utolsó sorban a már említett arszlánnővel.

3.1.1. Az arszlánnő

Utóbbi elnevezés azt a nő típust jelöli, amely világosan szemben áll a kor elvárásaival: feltűnő öltözködés, külföldi ruhadarabok, divatkövetés és függetlenségi törekvések. A férfiak társaságában otthonosan mozgó, az otthon falai közül a nyilvános térbe kilépő nagyvilági asszony karaktere szinte minden tulajdonságot magáénak tudhat, ami a nemzet tartópilléréként számon tartott polgárság normáival összeegyeztethetetlen. A legfontosabb szempont azonban a deviancia kollektív vonatkozása: az arszlánnő, akinek „*főjellemvonása az, hogy nem úgy él, mikép nőnek kellene, s nem azt cselekszik, mit tennie kellene*”³⁷ egyáltalán nem önsorsrontó attitűdjei miatt kerül az önjelölt erkölcsi bíró látóterébe. A romlottság szimbólumává váló arszlánsággal szemben felhozott vádakát Mátyai Mónika a nemzetre leselkedő veszély világos érzésére vezeti vissza, hiszen a női kötelességek megtagadása – mint fogalmaz – „*nem személyes, hanem kollektív, az egész magyarság számára fenyegető bűn.*”³⁸ És valóban, az arszlánnőről szóló torzkép ehhez méltó intenzitással veszi kezdetét:

„*Mióta olly nagy divatban van a lovak, juhok s egyéb állatok nemesítése, azóta ellenkező divat is kezd már uralkodni, tudniillik az emberek nemtelenítése, vagyis állatiasítása.*”³⁹

A nemes/nemtelen szójáték egyszerre utal a társadalmi nemre és kapcsolja össze a kritizált nő típust az állatias viselkedéssel. A dehumanizálás koncepciója világos: tisztességes polgárként létezni csak világosan meghatározott női és férfiszerepben lehetséges, bármiféle destabilizációs kísérlet az emberi fajból való kizáratást vonja maga után. A kifogások konkrét megfogalmazása sem kevésbé mentes az indulatoktól:

„*Mikép lehetne az arszlánnő egyszersmind anyja? Ugyan gondol é azzal a fa, ha ágáról a gyümölcs leesik. Köszönjük azoknak, kik az ugynevezett arszlánnokodást divatba kezdék hozni, ha végre fényes nappal is gyertyával kényszerülendünk anyát keresni azok közt, kiket a*

³⁷ Nagy Ignác: *Az arszlánnő*. In: *Torzképek* III., Budapest, Hartleben, 1844, 76.p.

³⁸ Mátyai Mónika: *Vita, szenzáció, botrány*/kiadatlan kézirat.

³⁹ Nagy Ignác, *I. m.*, 67.p.

hivalkodó arszlánszellem megragadott, s a családi boldogság élvezésére és megadására alkalmatlanná tett! Köszönjük azoknak, kik hölgyeinkben csak üres mulatozás, pipere s egyéb anyagi balságok iránt törekcszenek vonzalmat ébreszteni, s e csiklandoztató örömek és élvek terjedése által keblökben minden nemesb irányt elfojtanak!”⁴⁰

A „nemesb irány” mibenlét illetően kétségek között marad az olvasó, pusztán csak sejteni lehet, hogy a homályos célzás az anyagi és szellemi függetlenség önkéntes megtagadására vonatkozhat. Ám a sorok mögött felsejlik a hazafias aggodalom, a híres nemzetpusztulás eltúlzott víziója. A nagyvárosi divat forgatagában magára találó, ám a családi tűzhelytől aggasztóan eltávolodó nő nem csak a nacionalizmus anyaszerepről vallott korábban idézett kettős felfogása (biológiai és kulturális értelemben vett reprodukció) ellen vét, életmódja minden tekintetben megmételyezi a család egységét, hovatovább a férj kicsapongásai is a női kötelességszegés következményeiként magyarázhatók:

„Éjjélkor hazatér a férj, néhány szóval üdvözli a nőt, s mogorván lefekszik. Az arszlánnő csak egy óra mulva követi őt. És ugyan mért olly kedvetlen a férj? Játékban vesztett, s hatalmas léptekkel látja már közelitni a csődnek szörnyeit. És minek kell ezt tulajdonitnia? Annak, hogy hitvese arszlánnő, mert, jegyezzétek meg, hölgyeink, hogy háziatlanságtok által előbbutóbb a legjobb férjet is korhely naplopóvá változtatjátok, minek díját utóbb csakugyan nektek kell megfizetnetek.”⁴¹

A háziatlan nő legsúlyosabb bűne a társadalmi nemi konvenciók ellen irányul: életvitelével mereven ellenáll annak a szabálynak, amely a nő helyét a privát, a férfiét pedig a nyilvános szférában jelöli ki. Pierre Bourdieu szerint a társadalmi újratermeléssel összekapcsolt anyaság a férfi „*anyagi és jelképes érdekeihez igazodó termelőtevékenység*” hasznának rendelődik alá, amelynek színtere az otthon világa.⁴² Az önérvényesítő „arszlánnő” mellett a férj képtelen a mintaszerűen megformált társadalmi létre, ha az asszony nem biztosítja ennek feltételeit, hiszen a feleség legfontosabb feladata, a család számára termelt és a férfi által birtokolt szimbolikus tőke gyarapítása az otthon falai között zajlik s ez összeegyeztethetetlen a színházak látogatásával, vagy a Császárfürdő udvarán tett sétákkal.⁴³ (Úgy látszik, a Széchenyi István által propagált nyilvános eszmecseréknek otthont adó terek azonnal veszítenek hasznos társadalmi funkcióikból, mihelyst nők kívánják igénybe venni őket).

A patriarchális alapokon nyugvó családi élet elleni lázadás az egyik legfenyegetőbb veszély, amely összefonódik a modern asszony problémájával, aki nem csak a közterek használata által válik egyre önállóbbá, de emellett művelődik, olvas, s ez a szellemi

⁴⁰ Nagy Ignác, *I. m.*, 134-135.p.

⁴¹ Nagy Ignác, *I. m.*, 136.p.

⁴² Pierre Bourdieu: *Férfiuralom*, Napvilág, Budapest, 2000, 104.p.

⁴³ A színházról és fürdőről szóló részt lásd: Nagy Ignác, *I. m.*, 76-136.p (*Magosban* című fejezet)

kiszolgáltatottság tényének lelepleződésével fenyeget, hiszen a fizikai és szellemi szabadság a férfi tekintélyét ássa alá:

„Az arszlánnő éjjelig olvas, természetesen külföldi regényt, mellyben ragyogó színekkel és tündöklő szóözönnel az mutattatik meg, hogy az asszony többnyire vaskaru önkény szomorú áldozata; hogy vannak körülmények, vannak helyzetek, mikben a gyöngé nőt nem vádolhatni, ha megbotlik; hogy a férjek többnyire nem értik meg nők szivhangjait, hogy házuk első cselédévé s gyermekeik dajkájává aljasítják le a nőt, ki szintolly szabad s szintolly jogokkal van fölruháztatva, valamint a férfi.”⁴⁴

Az arszlánnő mellett Nagy Ignác további szövegeiben megjelenik az úgynevezett *arszlán* is (közismertebb nevén a dandy), akire hasonló, ám gyökereiben mégis eltérő okok miatt irányul a szerző megvetése. A pesti piperkőc természetéhez elsősorban a passzív nézelődés, dologtalan élet és anyagiasság tartozik.⁴⁵ Egy olyan társadalom, amelyben a nő a gyermeknevelés áldozatai helyett társasági életet él és irodalommal, művészettel foglalatoskodik, a férfi pedig a tőle elvárható kemény munka és szigorú napirend helyett az utcákon tétlenkedik – szükségszerűen halálra van ítélve. (A Torzkpek sorozat harmadik kötetének illusztrációi jól tükrözik az ilyesféle aggodalmakat, az első rajzon Nagy Ignác lámpafénynél író alakja körül Hieronymus Bosch dekadenciát tükröző festményeit idéző figurák láthatók).

3.1.2. *A Nyárspolgár*

A Nyárspolgár című esszé már az önirónia jegyében fogant, főhőse nem kevésbé érdekes figura. A legtöbb Nagy Ignác-féle írástól eltérően itt megjelenik a perszonalizáció: „*gondoljunk ki inkább keresztyén nevet számára, [...] nevezzük őt, ha úgy tetszik, Nietnagel Jónásnak.*”⁴⁶ A keresztyén kikötés természetesen nem véletlen: nyilvánvaló kifejezése annak, hogy a csupán korszerűtlenségéért kritizált mintapolgárt a zsidóság oppozíciójában kell elhelyezni, a választott név így a vallás relationalizált kategóriájának jelölője lesz. Nagy Ignác szövegeiben rendszeresen visszatérő toposz a becsületes honpolgárra, s így a nemzet egészére veszélyt jelentő becsstelen, nyereszskedő zsidó; az antiszemitizmus rögeszméje fontos kelléke a büszke és hazaszerető nemzetpolgár mítoszának, az itt megformált nyárspolgár pedig éppen azért lesz képtelen egy elismerésreméltó tisztség betöltésére, mert archaikus becsülete megakadályozza ebben. Ezzel szemben a zsidó alakok szinte minden „életképben” gátlástalanságuknak köszönhetik érvényesülésüket.

⁴⁴ Nagy Ignác, *I. m.*, 135.p

⁴⁵ Mátay Mónika: *Vita, szenzáció, botrány*/kiadatlan kézirat (*A dandység természete* című bekezdés alapján)

⁴⁶ Nagy Ignác: *A nyárspolgár*. In: *Torzképek III.*, Budapest, Hartleben, 1844, 225.p.

Nietnagel Jónás nem arszlán, ellenkezőleg, maga a régi vágású tisztos úriember, ugyanakkor egy olyan embertípus, aki felett eljárt az idő. Jámbor vasáros, aki napjait mérsékelt aktivitással tölti: borbélyhoz jár, a kávéházi társaság megbecsült tagjaként méltatlankodik a zsidók emancipációja miatt, majd elhatározza, hogy választópolgárként részt vállal a közügyekben is, így támogatókat gyűjt a közelgő tisztújításhoz. Egy korrupciós ajánlat visszautasítása azonban megpecsételi karrierjét s így örökre szakít a politikával. Ha a jogegyenlőség tabuját feszegető arszlánnő családi életét romlottság fenyegeti, akkor a Nietnagel család a női szerepek tekintetében ideáltípus:

„Reggelizés után a nő tisztelettel adja kezébe az arany gombu nádbotot, szarvasbőr kesztyűt s jól kikefélt kalapot, és ezen gondosságaért pátriárkai csókot kap, melly kedélyes műtétel után a gyermekek kezét csókolnak, és a családfő ünnepélyes lépésekkel távozik.”⁴⁷

Nietnagel úr nem csak a fegyelmezett és tiszteletreméltó keresztény polgár ideáltípusa, de ízig-vérig maszkulin figura is, s mint olyan, joggal tarthat igényt a szigorú hierarchia szerint szerveződő család tekintélyes vezetőjének szerepére, amely szerepet nem meglepő módon a „tisztelettel adózó” (és egyben alacsonyabb pozícióját meg sem kérdőjelező) nő feltétlen engedelmisségével szemben határoz meg. Ő maga a *cselekvő* polgár, aki mellett a nő passzív *létezőként* tételeződik, létezésének egyedüli célja, hogy e tökéletesen felépített maszkulin rendszer a férfi minden lépésének támogatása által fenntartható legyen. (A létezés és cselekvés kifejezések Nancy Chodorow nyomán a nő *előírt* és a férfi *szerzett* identitásának a szocializáció során kialakuló különbségeire, a nemi szerepek elsajátításában megmutatkozó diszkrepancia kulcsszerepére vonatkoznak).⁴⁸

Ellentétben a nemzetrontó arszlánokkal, a nyárspolgárra irányuló kritika nem abszolút jellegű, ekképpen a szöveg háttérében nem a léhaság morális bírálata, hanem a polgárság ironikus önreflexiója áll. A nyárspolgár nem romlott és demoralizáló jellem, a nemzeti felemelkedés útjában csak a kíméletlen modern világhoz való adaptálódási képtelensége miatt áll. Nietnagel úr karakterének megformálása az időszerűtlenséggel számot vető haladó polgár önképének szatirikus lenyomata, amelyben azonban a családi légkör gondoskodó anyával és házas lányával valamint ígéretes jövő előtt álló fiúval hiánytalanul megfelel a reformkori elvárásoknak.⁴⁹

⁴⁷ Nagy Ignác: *A nyárspolgár*. In: *Torzképek III.*, Budapest, Hartleben, 1844, 229.p.

⁴⁸ Nancy J. Chodorow: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet*, Új Mandátum, Budapest, 2000, 51.p.

⁴⁹ Az ide vonatkozó dialógust lásd: Nagy Ignác: *A nyárspolgár*. In: *Torzképek III.*, Budapest, Hartleben, 1844, 232-240.p.

Ezekben az évtizedekben ugyanis, mint látható, a nyilvános térrel összekapcsolható modernizációs programok fontossága mellett intenzív figyelem irányul a családi életnek otthon adó privát szférára is. Richard Sennett ezt a kapitalista átalakulás során érzékelt kaotikus közrenddel szembeni védekezés eszközévé váló, a közsféránál magasabb erkölcsi értéket képviselő család intézményének felértékelődésével magyarázza, amely folyamatban nő és férfi eltérő tapasztalatokat él meg.⁵⁰

Észre kell azonban venni, hogy a polgári család ideológiai konstrukciója nem légtüres térben lebegő idea; értelmét kizárólag a nemzet éthoszának táptalaja által nyeri el: amíg a konzervatív családi modell rendeltetésszerű működése biztosított, az állampolgárok elképzelt politikai közössége is fennmarad. Fontos felismerni továbbá, hogy a családkonstrukció – bár a nacionalista ideológia erős támasza- nem tekinthető 19. századi találmánynak.

Foucault a *Szexualitás története* című munkájában a 18. századtól kezdődő folyamatként értelmezi azt a jelenséget, ahogyan a szexualitást fokozatosan ellenőrzése alá vonó hatalom a családot állítja középpontba, mint a házastársi kötelékek szabályozó stratégiájának feladatait hatékonyabban ellátó intézmény; kialakítva ezzel a nemiség abnormális formáinak és az ezekkel szoros kapcsolatban álló rossz házasság egy társadalmi intézményen belül megnyilvánuló rendszerét.⁵¹ (A 19. század valójában már a „nemiség technologizálásának” időszaka, ahol a megszilárdult hatalmi struktúrák a polgárságra, mint vezető társadalmi osztályra fókuszálva alkalmazzák az ellenőrzés különféle formáit, mégpedig a polgár aktív részvételével, aki híven örökdi az osztályreprodukció egészséges működése felett).⁵² Jóllehet, Foucault nem foglalkozik a nacionalizmussal mint a hatalom megnyilvánulásának alakzatával, elemzése figyelemreméltóan szemlélteti, hogy a hatalom diskurzusa miként hozza létre egy évszázaddal a nemzetpolgári ideológia megjelenése előtt azokat a normatív sémákat, amelyek nő és férfi intézményesített kapcsolatának elhajlásait tipizálják és amelyekkel szemben a nemzet diskurzusának későbbi letéteményesei a konzervatív családmódel ideáltípusát megkonstruálják. Nagy Ignác szövegei valójában ebben a történeti kontextusban nyerik el igazi értelmüket: a konvenciókkal nyíltan szembehelyezkedő arszlánnő és dandy a polgári családforma elutasítása által kikerülnek a hatalom ellenőrző felügyeletének látóköréből, a szerző által védelmezett nemzeti morál éppen a foucaulti hatalom szabályozó tevékenységének újabb alakváltozata; a hatalmi pozícióját fenyegetve érző polgárság afféle védőbástyája.

⁵⁰ Richard Sennett: *A közéleti ember bukása*. Helikon, Budapest, 1998, 26-35.p.

⁵¹ Michel Foucault: *A szexualitás története I.*, Atlantisz, Budapest, 1996, 113-114.p.

⁵² Michel Foucault, I.m. 124-125.p.

3.2. A Vasárnapi Ujság

A magyar sajtótörténet egyik legsikeresebb közéleti hetilapja az 1854-ben útjára indított *Vasárnapi Ujság*, amely egészen 1921-es megszűnéséig stabil olvasótáborral rendelkezik. A közkedvelt néplap ars poeticáját egészen a Horthy-korszakig tartó fennállása alatt a nemzeti szellem ápolásának szándéka határozza meg, amely kezdetben a Bach-korszak abszolutista légkörében visszaszoruló politikai diskurzus helyett a kulturális értékek közvetítése által valósul meg.⁵³

Érthető tehát, hogy különböző rovatok (*Költemények, Életírások, jellemrajzok, Történeti rajzok, Táj- és népismertetések, utirajzok*, stb.), a nacionalizmus kultúranemzet felfogásának megfelelő nemzeti narratívát építenek fel.⁵⁴ A hazafias költészet remekei vagy a példaképként álló történelmi alakok életrajzai kiemelten fontosak a magyarságtudat ápolásának szempontjából, de még a hazai természettudományról szóló értekezések vagy a divatról és egyéb hétköznapi kérdésekről szóló írások is mind a mitikus múlt romantikus képéből vagy a nyelv és hagyományok által támogatott nemzetdicsőség ábrándjából emelkednek ki.

A Vasárnapi Ujság kezdetei közel egybeesnek az újságírói hivatás kialakulásával, a megélhetést biztosító sajtótevékenység ekkor még leginkább a véleményformáló műfajok keretén belül értelmeződött.⁵⁵ Éppen ezért a nemzeti szellem szószólóinak saját elgondolásokra épített népnevelő törekvései a közélet olyan reprezentációját hívták életre, amely nem kevésbé torz, mint Nagy Ignác reformkori képei. Fontos különbség azonban, hogy a szabadságharc utáni időszak már nem a közösségi identitás keresésének jegyében zajlik, még akkor sem, ha a kollektív szellem még ekkor is csak kulturális és nem politikai alapokon állva működtethető; a nacionalizmus ekkorra már kikristályosodott elképzelés arról, hogyan kell a kor emberének viszonyulnia környezetéhez és önmagához. A dolgozat következő (és egyben utolsó) részében a Vasárnapi Ujság néhány írása kapcsán azt kívánom megvilágítani, hogy a letisztult nemzeti ideológia patriarchális motorja ezekben az évtizedekben is a maszkulinitást segítségül hívó hazafias ébredés előzőleg tárgyalt korszakának vezérelvéhez hasonlóan működött.

⁵³ Felhasznált laptörténeti forrás: http://www.mtak.hu/download/2009_06_vasarnapi_ujsag.pdf (Utolsó letöltés: 2012. március 31.)

⁵⁴ A felsorolt rovatcímek az 1854-es első évfolyam tartalmi kivonatából származnak, a későbbi évfolyamok címmegnevezéseiben apróbb eltérések tapasztalhatók.

⁵⁵ Buzinkay Géza: „A haladás közvetítői” A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén. In: *Magyar Média*, 2000. 1.sz., 27.p.

3.2.1. Edvi Illés Pál: *A férj zsarnokságáról*

Edvi Illés Pál, a Vasárnapi Ujságban rendszeresen publikáló evangélikus lelkész 1856-ban a nők bántalmazásának ügyét felkarolván öt részből álló terjedelmes esszét tesz közzé, (az első és a harmadik egyenesen a címlapra kerül). A férfiolvashoz szóló, felvilágosult gondolkodásról aligha tanúskodó decens intelmek a méltatlan erőszak ellenében fogalmazódnak meg, azonban a vétkes férj bűnét elsősorban a nemzet tükrében látja meg:

*„De tisztelt uraim és urnéim is megengedendik, hogy e lap, mely „Vasárnapi Ujság” címet visel, hozzon néha morálféle cikkeket is, épületes multságul. Nem ártand ez senkinek, — üdvös lehet szintén az illetendőknek, ha e szózat által az aluvó lelkiismeret, vagy csak egyetlen nőkinzóban felébredne, vagy csak egy tyrannizált nőnek sorsa megenyhülne: **a magyar nemzetre is több súlyos bűnei között, az ártatlan nők bántalmazásának bűne ne nyomaszkodnék.** [...] Mindenekelőtt megkülönböztetni kérem a nők fölötti férfielőnyt és uralmat a zsarnokságtól. Amaz természetben alapszik, emez emberi romlottságban. Amaz a szent patriarcháknál is divatozott, emez a későbbi elfajult nemzedéknek szüleménye.[...]”⁵⁶*

A „természetben alapuló” uralom érvrendszere nem éppen innovatív retorikai fogás, a férfi fizikai fölénye itt is a patriarchális világrend újra és újra visszatérő hivatkozási alapja, megkérdőjelezése pedig teljességgel képtelen elgondolás: *„midőn az amerikai nők nem régiben gyűlésileg az asszonyoknak is jogot kivívni próbáltak országos ügyekbe befolyhatni: jól történt, hogy kikaczagtattak.”*⁵⁷ A zsarnoki férfi nőkhöz való elfogadhatatlan hozzáállását azonban Edvi érdekes alapokra helyezi: a magyar mint *„keleti faj”* elfogadó nézetei az asszony rabszolgasorban tartásával kapcsolatban az atavisztikus ázsiai szokásainak következménye, a kitűzött cél pedig a *„poenitentia”* [penitencia] – a jobbá válás reményében.⁵⁸ Ennek módja többek között a házasság intézményének normáihoz igazoldó családmódel elfogadásában lelhető fel, amely a tisztességes férfiúi élet egyetlen járható útja:

*„Hát abból mi egyebet lehet kimagyarázni, mint az erényes nőknek megvetetését és szomoríttatását, hogy az uri renden lévő férfiak, hazaszerte olly számosan, az egy női rendes házasságot mellőzik, és inkább vad házasságban élnek. Bizony mondom, uraim, ez olly terjedő erkölcsi mirigy, mely **a nemzetéletet megmérgezi, a családokat elkorcsosítja.**”⁵⁹*

Az utolsó mondatban az egymás mellé került *nemzet* és *család* szó ékes bizonyítéka a két fogalom között állandóan fennálló szinekdochés viszony elgondolásának, különösen ha felfigyelünk a kettő között kimondatlanul is jelenlévő konzekuatív kapcsolatra. Tehát az olyan megjegyzés, amely szerint *„a dualizmus korában, a magyar nemzetet a család metaforájában*

⁵⁶ Edvi Illés Pál: *A férj zsarnokságáról* I. In: *Vasárnapi Ujság*, 1856. január 20., 18.p. (kiemelés tőlem – S. K.)

⁵⁷ Edvi Illés Pál: *A férj zsarnokságáról* II. In: *Vasárnapi Ujság*, 1856. január 27., 26.p.

⁵⁸ Edvi Illés Pál: *A férj zsarnokságáról* III. In: *Vasárnapi Ujság*, 1856. február 3, 37.p.. (lásd: első bekezdés)

⁵⁹ Edvi Illés Pál: *A férj zsarnokságáról* III. In: *Vasárnapi Ujság*, 1856. február 3., 38.p. (kiemelés tőlem – S. K.)

képzelték el”⁶⁰ kétségtelenül igaz, de a nemzet/család metaforikus párhuzam valójában már a kiegyezés előtt jelen van a nemzeti gondolkodásban, voltaképpen részben meghatározza azt.

A lezáró részben tett javaslat a válást a bántalmazott nő kezdeményezésére lehetővé tevő *házassági törvényre* vonatkozik, ám itt sem a női jogok elkötelezett védelméről esik szó, sokkal inkább a családi életre és gyermeknevelésre negatívan ható következményekről. Már a bevezető gondolatból is világosan kitűnik, hogy a bírálat háttérében a kölcsönös tiszteletről vallott nézetektől egészen eltérő erkölcsi megfontolások állnak:

*„De tréfán kívül , uraim! Sajnáljuk a nőnemet, melly ezen emberi hajlamunkra olly méltó is. Hiszen a nő már önmagában szánakozást gerjesztő lény; és férfi mindennapi imájába befoglalhatja háláját Istennek, azért a szerencséért, hogy leánynak nem született.”*⁶¹

A férfi primátusát bizonyítandó, az utolsó sor a zsidók reggeli imájának (sáchrit) parafrázisa („Áldassál Te, Örökkévaló Istenünk, a világ királya, aki nem teremtett nőnek”). Ugyanakkor a zsarnok férjtől való válással kapcsolatban többek között a Talmud (pontosan meg nem nevezett), irányadó fejezetére hivatkozik.

Edvi viszonyulása a zsidósághoz figyelemreméltóan képezi le a 19. század emancipatorikus folyamatait. Noha a zsidók szabad letelepedését biztosító törvény már 1840-ben létrejön, átfogóbb emancipációs rendelkezésre 1867. november 25-ig várni kell.⁶² A cikk keletkezése éppen a két évszám közé, azon belül is a forradalom utáni időszakra esik, s ez döntő fontosságú a szerző további írásait illetően is. Az 1848-49-es szabadságharcban aktívan résztvevő (anyagi támogatást nyújtó és harcoló) zsidóságra ugyanis nagyjából a század közepétől a fokozatos „elmagyarosodás”, az autonóm identitás részleges feladása által a nemzet közösségébe való bizonyos mérvű betagozódás jellemző. Ennek megfelelően az előzőekben tárgyalt reformkori szövegek szerzőjének és társainak antiszemitizmusa a Vasárnapi Ujság szerkesztőire már sokkal kevésbé jellemző, Edvi Illés Pál részéről pedig különösen élénk érdeklődés és közeledési szándék tapasztalható.⁶³ Mint látható, a maszkulinitás nők fölött aratott győzelmét és emellett a zsarnoki férj szankcionálásának jogát is zsidó-keresztény közös alapokra helyezi, egy sokdimenziós vallási-erkölcsi kontextust teremtve ezzel a család- és nemzetföltő aggodalmaknak.

⁶⁰ Kereszty Orsolya: *Nők változó társadalmi szerepe a dualizmus kori Magyarországon*. <http://www.keresztyorsolya.com/sites/default/files/keo.nokvalt.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. április 2.)

⁶¹ Edvi Illés Pál: *A férj zsarnokságáról V*. In: *Vasárnapi Ujság*, 1856. február 17., 54.p.

⁶² Lásd: 1840. évi XXIX. törvénycikk *a zsidókról*, illetve 1867. évi XVII. törvénycikk „*az izraeliták egyenjogúsításáról polgári és politikai jogok tekintetében*”

⁶³ Lásd pl.: Edvi Illés Pál: *Zsidó-iskola az az: mit tanulhatunk a zsidóktól?* (*Vasárnapi Ujság*, 1857. január 25. és 1857. február 1.)

3.2.2. Balogh Ferenc: *Nemzeti öltözetünk ügyében*

A divat és öltözködés ügye mindig is elsőrendű fontossággal bírt a kulturális nemzetfelfogás terjesztőinek körében. Ennek oka nagyrészt a hétköznapi és ünnepi hagyományörző népviselet kulturális jelölővé válásában keresendő, mely erősen kötődik a nacionalizmusra globálisan is jellemző *különbözőség* vezérlőelvéhez: a saját identitását más, idegen nemzetektől való *különbözőség* mércéje szerint meghatározó közösségek számára idegen nációk ruházatának megjelenése a nemzeti szintéren mindig is a szimbolikus határok megsértését jelentette. Természetesen nincs ez másként a zászló mint a „többiekétől” való *különbözőséget* jelölő státuszba helyező nemzeti szimbólum használatával sem.⁶⁴ Mégis a testtel egyértelmű összefüggésbe hozható ruha teremti meg a nemzet és test közötti legszorosabb kapcsolatot a határ-metaforán keresztül.

A Vasárnapi Ujságban rendszeresen visszaköszönő divatkérdést középpontba állító cikkek között a nőkre vonatkozó elvárásokkal kapcsolatban az egyik legérdekesebb írás az 1861-ben megjelent *Nemzeti öltözetünk ügyében* című értekezés, amely ugyancsak a patriotizmus érvrendszerét használja fel, s talán a legjobban mutatja az ideológia mögött meghúzódó maskulin szemléletmód jelenlétét:

„Hölgyeink aligha nem kezdenek elpártolni nemzeti viseletünktől. [...] Ne adjunk öltönydarabjainknak nem magyar nevet — meglehet idegen név alatt idegen alak csempésztetik be. [...] Kövessük az ősi jó szokást: nevezzük nagyjainkról, még pedig nem keresztnévről, mely a magyarságnak rövidségére szolgál, kivált ha idegen nyelvre fordítatik le. [...] **A női öltözetet is a férj nevére lenne hűbb nevezni:** így Szilágyiné, Hunyadyné, Apaffiné, Bethlenné, Rákóczyné stb. öltöny. [...] A polgárosulás és közmiveltetés tápharmatát is szellemünk és jellegünk szerint használjuk fel. — Oh lelkes leányai a hazának! Legyetek állandón hűek ezután is a hazai viselethez; nyelv és szívben honleányok vagytok : lombjaitok és koszorúitokban is — azaz külvényekben — **legyetek mind a sirig magyarok, hisz ti vagytok virágai e hazának.**”⁶⁵

Ellentétpólusként „Páris divattermei” kerülnek említésre, a nemzeti viseletet fenyegető veszélyre figyelmeztető sorokat a szerző bevallása szerint a jövő iránti aggodalom hívja életre. A leplezetlen felszólítás sem hagy sok kétséget: „Legyünk hűek magunkhoz, nemzetünkhöz és szelleméhez, ez az első és főkötelesség.”⁶⁶ A meglepő azonban nem a ruhadarabok magyar elnevezésével kapcsolatos konklúzió, hanem a nőt férjéhez láncoló általános szemlélet efféle ráerőltetése a művelt polgárságtól elvárható külső megjelenésre. (Érdekes, hogy a *nemzeti öltözekekről* való értekezés kizárólag nőkhez szól, eszerint a férfiak

⁶⁴ Vö. Zombory Máté: *Nemzet és térreprezentáció*. In: Replika, 2006. 56-57. sz.

⁶⁵ Balogh Ferenc: *Nemzeti öltözetünk ügyében*. In: *Vasárnapi Ujság*, 1861.szeptember 15., 440.p. (kiemelés tőlem – S. K.)

⁶⁶ Uo. 440.p.

ruházkodási szokásai nem hagynak maguk után kívánnivalót, vagy legalábbis a hazafias lelkület kritériumainak megfelelnek).

A dolgozat elméleti felvezetőjében utaltam a nők népviseletének idézett példáján keresztül a szimbólumként való felfogás problémáira, vagyis arra, hogy a szimbólum mint jeltípus a rész/egész viszonyban elfoglalt helye folytán kívül esik az egalitarizmus lehetőségén.⁶⁷ A nemzeti viselet célzatos felértékelődése a közösség határainak szimbolikus hordozójának tekintett nőre nézve ismerős következményekkel jár: gyakorlatilag analóg azzal a jelenséggel, amire Irigaray a maszkulin nyelvben szubjektumként való fellépés lehetetlenségével kapcsolatban felhívja a figyelmet, vagyis hogy a nőt „a férfi szubjektummal való viszonyában tárgyként határozzák meg”.⁶⁸ A férj nevére elnevezett ruhadarabba bújtatott nőt passzív szimbólum-státusza menthetetlenül a nemzet cselekvő polgárának szerepében tetszelgő férfi alá rendeli, mintegy a nacionalista ideológia által használatba vett tárggyá fokozva le.

Egy politikai értelemben aligha létező kollektív entitás esetében kizárólag a kulturális határvonalak szorulnak megerősítésre, következésképp a védelem is csak szimbolikus értelemben képzelhető el. Ennek feladata, mint látható, rendszerint a nőkre hárul, amiért némi megbecsülés igényével ugyan felléphetnek, ám a „honleányi” kötelesség teljesítése a férfi állandó felügyelete mellett történik. „*A magyar öltöny jellemet és eszmét fejez ki*” – állítja a cikk szerzője.⁶⁹ Ez az eszme egyszerre telítődik politikai jelentéssel és fonódik össze azzal a társadalmi nemmel, amely nem egyszerűen a női vagy férfi nemi identitás konszenzusosan meghatározott szuverén módozata, sokkal inkább egy, az egész nemzeti teret átjáró hatalmi folyamatok által kikényszerített és megformált sablon, amely az individuális szubjektum feloldásával állítja elő a közösségi létmód számára hasznos magatartás és szerepmintákat. Az imaginárius közösségeket építő nacionalizmus ily módon nem a politikai határok túloldaláról érkező fizikai támadásoktól tart, hanem a nemzethatárokon belül a sokszínűség világában önmagukat az elvárttól eltérő módon egyénként meghatározóktól, akik a nemzeti paranoia gyakorlatával szakítva feladják határőr-szerepüket s ezzel lerántják a leplet az ideológia által kikényszerített különbözőségek alaptalan rögeszméjéről. A tét a nemzet fogalmának életben maradása, mely azon múlik, sikerül-e széles tömegek számára objektív tapasztalatként felmutatni olyasmit, ami a valóságban aligha több önkényes konstrukciónál.

⁶⁷ Id. 10-11.p.

⁶⁸ Luce Irigaray: *A nők genealógiájának semmibevétele*. In: *Sétáló agyak: kortárs feminista diskurzus*, Kijárat, Budapest, 1998, 56.p.

⁶⁹ Balogh Ferenc: Uo. 440.p.

3.2.3. *A nő-emancipációról*

Az 1867-es kiegyezés után a magyar politikai légkör mellett a közhangulat is számos tekintetben megváltozott. A dualizmus kori közéletben a nők korábban egyértelmű társadalmi szerepe egyre inkább megkérdőjeleződik, s ennek kapcsán többek között a nők számára is hozzáférhető oktatás kérdése fontos vitatémává válik.⁷⁰ Az emancipációs törekvések természetesen nem magyar sajátosságok, az egyenjogúsítás társadalmi veszélyei miatt aggódó hangadók sokszor nemzetközi polémiákra reflektálnak.

Az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó esszé John Stuart Mill angol közgazdász és filozófus nevéhez fűződik. *A nők alárendeltsége* (*The Subjection of Women*) című írás 1869-ben jelenik meg. A rákövetkező évben a Vasárnapi Ujság egy figyelemreméltó szöveget tesz közzé, amely tisztázni igyekszik az úgynevezett „nőkérdés” alapjait.

A két részben közzétett értekezés elsőként a nemek közötti munkamegosztást racionalizáló ideológiát hívja segítségül annak bizonyítására, hogy nő és férfi között már csak fiziológiai különbségek okán sem jöhet létre egyenlőség. A retorikai elemek tekintetében a szöveg a klasszikus esszencializáló érvelések szerkezetét követi, e tekintetben nem szolgál újdonsággal. Az egyetemesnek tartott természeti törvény megkérdőjelezésének abszurditását hangsúlyozandó, a jogaitól megfosztott nő körüli vitát az emberi faj hibás hajlamainak síkjára tereli, amely ellen bölcsész tudósok elméleteivel érdemes a legkevésbé harcolni. Az érvelésben kezdetlegesen és meglehetősen kidolgozatlanul ugyan, de már megjelenik a később komplex hitvallássá fejlődő keresztény-konzervatív érvrendszer, amely nő és férfi kapcsolatát a „*kölcsönös áldozat és közös önmegtagadás*” értékeire építi. A következtetések meglehetősen határozottak:

„Rabszolga-e a nő mai társadalmi helyzetében, avagy rendeltetését tölti be, ránézve legjobban? Alárendelje a férfinak — ez lehet igaz vagy nem, — de szolgálja neki, igen — gyöngéd szerető szolgálja, a természetnél fogva második, a született enyhítő és vigasztaló. [...] Ez egy tény és a természet törvénye, mondjon az elmélet azt a mit akar. [...] A nő szolgálni fogja a férfit, ha az egész világ közbelép is, hogy azt megelőzze. Asztalt terít neki, vágyait lesi, odadja neki mindenét, a hála és szeretet virágával és tömjéne között. [...] Egyenlőség! mi értelme van ennek? Létezik ez valahol a világon, akárminő két lény között, a kik egymással bensőbb viszonyban vannak? [...] A férfi kimegy munkájára és dolgozik estig. A nő eledelt készít számára, vár reá, és szolgálja mikor haza tért. [...] A természet háztartásában a férfi a felebbvaló. [...] Tévedés egy ilyen törvényről, mely ennyire egyetemes, azt állítani, hogy az a faj erősebb felének önkényes akarata folytán támadt. [...]”⁷¹

⁷⁰ Vö. Kereszty Orsolya: *Nők változó társadalmi szerepe a dualizmus kori Magyarországon*. <http://www.keresztyorsolya.com/sites/default/files/keo.nokvalt.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. április 2.)

⁷¹ *A nő-emancipációról I.* In: *Vasárnapi Ujság*, 1870. március 13. ,134-135.p. (kiemelés tőlem – S. K.)

Az igazi félelem hátterében ezúttal nem a nemzeti egységgel vagy morállal kapcsolatos aggodalmak állnak, hanem annak közelgő veszélye, hogy a nők politikai szerepvállalása végképp aláássa a patriarchális rend tekintélyét:

„A mi azt a kérdést illeti, hogy egy férjes nőnek politikai befolyása legyen, függetlenül férjétől, ez az eszme ismét a házasság élet egész elméletét keresztül huzza. Ez nem azt teszi, hogy a nő ne érdeklődjék a politikai ügyek iránt, no legyen ott véleménye és legyen halott politikailag. Nem. De abban nincs semmi társadalmi igazság, hogy két egyénnek, a kik úgy össze vannak csatolva hogy minden érdek és célra nézve egy akaratjuk kell hogy legyen, két szavazat adassék az állam ügyeiben.”⁷²

A továbbiakban nem esik szó arról, hogy miféle „társadalmi igazság” dönt arról, hogy az „összecsatolt” felek közül kinek adassék szavazati jog, hiszen adottnak vehető, hogy a nő csak a férfihoz való viszonyában létezhet, és vehet részt a közéletben. A nőoktatás ellen szintén hasonló érvek szólnak, jelesül a tudományok művelésének összeegyeztethetlensége a házasság és gyermekvállalás kötelességeivel; egészen konkrétan az „*agyvelő túlságos tevékenysége*” gyengíti el az anyát, aki így minden valószínűség szerint beteg utódot hoz majd világra.

A család szent és sérthetetlen egysége egyáltalán nem tűnt el a Vasárnapi Ujságból, még a Monarchia békés évei alatt sem. Nő és férfi ideális életközössége továbbra is olyan formációként határozódik meg, amelyben az önálló szubjektumként való létezés deklaráltan kizárt; ez biztosítja az alá- és fölérendeltségi viszony fenntarthatóságát.

A családi élet haszna mindig politikai kontextusban nyer igazi értelmet, vagyis a férfit kizárólag maszkulin aktorként helyezik kiváltságos helyzetébe a legkülönbélebb hatalmi struktúrákba ágyazódó ideológiai mechanizmusok. A 19. század nem csak a modern nemzet és a hozzá kapcsolódó nacionalizmus fogalmát alkotta meg, de vele együtt a maszkulinitás és feminitás mint *jelölők* kategóriáinak újragondolása is erre a korszakra esett. Nem arról van szó, hogy a 18. századhoz képest merőben új nő és férfi fogalmak láttak volna napvilágot, bár a különbségek felismerése és felértékelődése kétségkívül fontos változásokat értelt. Az sem állítható, hogy az anyaság nimbuszát felemelő nemzeti mentalitás fedezte volna fel akár a biológiai, akár a kulturális reprodukció szerepét a közösségi lét fenntartásában. A forradalmiság a nacionalista világszemlélet alá rendelt nemi szerepekkel összefüggő társadalmi narratívák jelentésstruktúráiban keresendő.

⁷² *A nő-emancipációról II.* In: *Vasárnapi Ujság*, 1870. március 20., 143.p.

4. Összegzés - A nacionalizmus mint maszkulin ideológia

Anthony Smith szerint a nemzeti identitás az individuális én helyét jelöli ki a világban a kollektív egyén kulturális jellegzetességeinek „prizmáján” keresztül.⁷³ A kiválasztott szövegek elemzésével az volt a célom, hogy bemutassam: a 19. században az önmagát társadalmi szubjektumokból álló közösségként megalkotó középosztály elsődleges identifikációs alapja a nacionalizmushoz kötődik, s ebben a maszkulinitásnak a nemzettel párhuzamosan átalakuló fogalma kulcsszerepet játszik.

Az elsődlegesen szociológiai gyökerekkel rendelkező férfikutatások számára a nacionalizmuselméletek nemzetdefiníciós apóriáihoz hasonló problémát jelent a férfiasság pontos meghatározása, és talán ennél is nagyobb nehézségekbe ütközik a különböző, férfias jelzővel illetett viselkedésminták megnevezése anélkül, hogy az erre használt kifejezések ne esszencializált tulajdonságokként való értelmezés látszatát keltsék. Éppen ezért a legújabb irányzat képviselői már egyértelművé teszik, hogy a társadalmi nemekhez kapcsolódó fogalmak elsősorban kulturális eredettel bíró tulajdonságokat jelölnek, így tehát „*a maszkulinitás nem az egyének testébe vagy személyes karakterjegyeibe ágyazott fix entitás. A maszkulinitások bizonyos gyakorlatok konfigurációi, amelyek társadalmi cselekvés közben nyilvánulnak meg, és így különböző társadalmi környezetek dzsenderviszonyainak (sic!) megfelelően alakulhatnak.*”⁷⁴

Robert William Connell több lehetséges megközelítést idézve kitér a szemiotikai nézőpontra, amely a maszkulinitást a szimbolikus különbségek olyan rendszereként írja le, amelyben a feminitással való összehasonlításban a maszkulin mint jelölő a feminin tulajdonságok ellentétéként jelenik meg.⁷⁵ Az általam elvégzett elemzés, amely a 19. század diszkurzív gyakorlatának egy szűk keresztmetszetét próbálta feltárni, éppen az ilyen módon előállított maszkulin szerepek artikulálódását kísérte figyelemmel. A kiválasztott fikciós és sajtószövegek rejtett jelentéseinek egymás mellé helyezése azon állítás bizonyítására szolgált, mely szerint a korabeli diskurzusban a nemzetként való önmeghatározás a női és férfi számára kiosztott szerepekkel szimbiózisban nyelvi reprezentációs mintákon keresztül fejlődött.

⁷³ Anthony Smith: *National identity*. Penguin Books, London, 1991, 17.p.

⁷⁴ Robert W. Connel – James W. Messerschmidt: *Hegemón maszkulinitás – a fogalom újragondolása*. In: *Replika*, 2009. 69. szám, 142.o.

⁷⁵ Robert W. Connell: *Masculinities*. University of California Press, Berkley-Los Angeles, 1995, 70.p.

A nemzeti morál felett bábáskodó hazafiság intelmeit mindenkor a népnevelés egyetemes szándéka vezérelte. Ez azonban nem a helyesnek tartott magatartásmintáktól eltávolodók meggyőzésére és a konformitás kikényszerítésére irányult. A nemzeti elkötelezettség polgári normái Foucault szexualitáshoz kapcsolódó erkölcs-értelmezéséhez hasonló rendszerben jöttek létre, vagyis az, amit *nemzeti erkölcsnek* neveztem, nem egyszerűen egy etikai kódrendszer szerinti viselkedést kér számon, amelynek a párizsi divatnak hódoló nő vagy a tékozló városi dandy nem felelnek meg. A nacionalizmus az identitását a közösségi létből származtató személyiség *énhez való viszonyát* is meghatározza, aki ennek megfelelően alkotja meg önmagát *erkölcsi szubjektumként*.⁷⁶

Dolgozatom a magyar nacionalizmus megszületésének időszakát vizsgálta, egy olyan maszkulin ideológia kiforrását, amely már a kezdetekkor a feminitás tükrében ismerte fel és határozta meg saját céljait. George Lachmann Mosse kutatásai már jórészt a 20. század totalitárius rendszereiben keresik a káosz világában való rendteremtés elvárásaival szembenező férfiaság alakváltozatait, s egyben megmutatják, hogy a nacionalizmus által teremtett modern nemzetállamok korának gender-viszonyaira vonatkozó elméletek a következő évszázadra sem veszítettek érvényességükből. A fasiszta férfieszményt megalkotó társadalomnak az összetartozás és egység illúziójához szintén ellenséggépre volt szüksége, s a nemi sztereotípiák már készen álltak arra, hogy felelevenítsék a feminin tulajdonságokkal felruházott ellentípus megképzésének hagyományait.⁷⁷ A „*társadalmi nemek határainak átlépésével*” vádolt, vélt nőies tulajdonságai által a rendet biztosító modern férfiaságra veszélyt jelentő zsidók démonizálásának elsőrendű eszköze volt az ösztönlényként elkönyvelt, féktelen nemi vággyal társított nő rémképe, amelyhez képest a higgadt önuralomra születő férfi jelentette a legfőbb erkölcsi mércét.⁷⁸

A nacionalizmus és a náci ideológia között bizonyos mérvű ellentét feszül az utóbbit jellemző „*nemzetek feletti politikai nézőpont*” miatt.⁷⁹ Mégis, a rendi társadalmak korát követő polgári nemzetállamok megálmodói (a reformkortól kezdődő magyar példa csak egy a sok közül) az *egység* szétzilálására épülő idegengyűlölet stratégiájának feltalálásával az emberiség eddigi legnagyobb, máig feldolgozhatatlan katasztrófájához készítették elő a terepet.

⁷⁶ Vö. Michel Foucault: *A szexualitás története II.* Atlantisz, Budapest, 2011, 29-37.p.

⁷⁷ George L. Mosse: *Férfiasságnak tükröje*. Balassi, Budapest, 2001.

⁷⁸ Mosse, I. m. 67-87.p.

⁷⁹ Hannah Arendt: *Az antiszemitizmus mint a józan ész szégyene*. In: *A modern antiszemitizmus*, Új Mandátum, Budapest, 1999, 476.p.

Felhasznált irodalom

1. Anderson, Benedict (2006) Elképzelt közösségek. L'Harmattan, Budapest
2. Arendt, Hannah (1999) Az antiszemitizmus mint a józan ész szégyene. In: A modern antiszemitizmus, Új Mandátum, Budapest
3. Beauvoir, Simone de (1971) A második nem. Gondolat, Budapest
4. Blom, Ida (2000) Gender and Nation in International Comparison. In: Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century, Berg, Oxford
5. Bourdieu, Pierre (2000) Férfiuralom, Napvilág, Budapest
6. Butler, Judith (2001) Problémás nem. Balassi, Budapest
7. Butler, Judith (2005) Jelentős testek, Új Mandátum, Budapest
8. Buzinkay Géza (2000) „A haladás közvitézei” A magyar újságírók öntudatra ébredése a 19. század végén. In: Magyar Média, 2000. 1.sz.
9. Chatterjee, Partha (1990) The Nationalist Resolution of the Women's Question. In: Recasting Women: Essays in Indian Colonial History, Rutgers University Press, New Jersey
10. Chodorow, Nancy J. (2000) A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet, Új Mandátum, Budapest
11. Coleridge, Samuel Taylor (1993) The Statesman's Manual. In: The Norton Antology of English Literature Volume 2, W.W. Norton & Company, New York, London
12. Connel, Robert W. –Messerschmidt, James W. (2009) Hegemón maszkulinitás – a fogalom újragondolása. In: Replika, 2009. 69. szám
13. Connell, Robert W. (1995) Masculinities. University of California Press, Berkley-Los Angeles
14. Eley, Geoff (2000) Culture, Nation and Gender. In: Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century, Berg, Oxford
15. Foucault, Michel (1996) A szexualitás története I., Atlantisz, Budapest
16. Foucault, Michel (2000) A hatalom mikrofizikája. In: Nyelv a végtelenhez, Latin Betűk, Debrecen

17. Foucault, Michel (2011) A szexualitás története II. Atlantisz, Budapest
18. Gellner, Ernest (2009) A nemzetek és a nacionalizmus. Napvilág, Budapest
19. Giddens, Anthony (2008) Szociológia. Osiris, Budapest
20. Hobsbawm, Eric (1997) A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest
21. Irigaray, Luce (1998) A nők genealógiájának semmibevétele. In: Sétáló agyak: kortárs feminista diskurzus, Kijárat, Budapest
22. Kohn, Hans (1961) The Idea of Nationalism, Macmillan, New York
23. Laqueur, Thomas (2002) A testet öltött nem. Új Mandátum, Budapest
24. Mannheim Károly (1996) Ideológia és utópia. Atlantisz, Budapest
25. Mátay Mónika: Kiadatlan kézirat
26. McClintock, Anne (1996) „No Longer in a Future Heaven”: Nationalism, Gender, and Race. In: Becoming National: A Reader, Oxford University Press, New York and Oxford
27. Mosse, George L. (2001) Férfiasságnak tüköre. Balassi, Budapest
28. Nagy Ignác (1844) A nyárspolgár. In: Torzképek III., Budapest, Hartleben
29. Nagy Ignác (1844) Az arszlánnő. In: Torzképek III., Budapest, Hartleben
30. Peterson, V. Spike (1999) Sexing Political Identities/Nationalism and Heterosexism. In: International Feminist Journal of Politics, 1:1, June
31. Ranchod-Nilsson, Sita –Tétreault, Mary Ann (2000) Gender and nationalism-Moving beyond fragmented conversations. In: Women, States and Nationalism, Routledge, London-New York
32. Sennett, Richard (1998) A közéleti ember bukása. Helikon, Budapest
33. Shafer, Boyd C. (1955) Faces of nationalism: new relations and old myths, Harcourt, Brace & World, New York
34. Smith, Anthony (1991) National identity. Penguin Books, London
35. Szigethy Gábor (1980) Az életképíró Nagy Ignác. In: Uracsok, arszlánnők: Budapesti életképek: 1840-1848/Nagy Ignác, Magvető, Budapest
36. Tolz, Vera – Booth, Stephenie (2005) Nation and gender in contemporary Europe, Manchester University Press, Manchester

37. Venk, Silke (2002) Gendered Representations of the Nation's Past and Future. In: Gendered nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century, Berg, Oxford
38. Wallach Scott, Joan. (2001) Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Van-e a nőknek történelmük?, Balassi, Budapest
39. Yuval-Davis, Nira (2005) Nem és nemzet. Új Mandátum Kiadó, Budapest
40. Zombory Máté (2006) Nemzet és térreprezentáció. In: Replika, 2006. 56-57. sz.

Az elemzéshez felhasznált újságcikkek:

- Balogh Ferenc (1861) Nemzeti öltözetünk ügyében. In: Vasárnapi Ujság 8. évf. 37. sz.
- Edvi Illés Pál (1856) A férj zsarnokságáról I-V. In: Vasárnapi Ujság 3. évf. 3-7. sz.
- Edvi Illés Pál (1857) Zsidó-iskola az az: mit tanulhatunk a zsidóktól? In: Vasárnapi Ujság 4. évf. 4.-5. sz.
- Ismeretlen szerző (1870) A nő-emancipációról I-II. In: Vasárnapi Ujság 17. évf. 11-12. sz.

Internetes források:

- Mátyás Mónika: Egy nődandy karrierje: képek Batthyány Apraxin Júlia életéből. http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_04_tel/06_dandy_batthyany_apraxin_julia/ (Utolsó letöltés: 2012. március 24.)
- Bánhegyi Zsolt cím nélküli ismertetője a *Vasárnapi Ujságról* http://www.mtak.hu/download/2009_06_vasarnapi_ujsag.pdf
- Kereszty Orsolya: Nők változó társadalmi szerepe a dualizmus kori Magyarországon. <http://www.keresztyorsolya.com/sites/default/files/keo.nokvalt.pdf> (Utolsó letöltés: 2012. április 2.)